

2. ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ

(Պատմական գիտությունների
բեկնածու, հեազետ)

ՀԱՂԲԱՏԻ ՎԱՆՔԸ ԵՎ ՆՐԱ ՀԵՏ ԿԱՊՎԱԾ ՀԱՂԲԱՏ ԳՅՈՒՂԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ*

19. Գերեզմանոց.— Չնայած վանքի բա-
կում և առանձին հուշարձաններում՝ գավ-
թում, սրահներում, ժամատանը կատարված
բազմաթիվ թաղումներին, բայց և այնպես
վանքն ունեցել է իր առանձին գերեզմանո-
ցը։ Վերջինս գտնվում է վանքից քիչ դեպի
արևելք, գյուղահզրին։ Այստեղ են տեղի ու-
նեցել նաև գյուղական համայնքի ննջեցյալ-
ների թաղումները, որոնք շարունակվում են
մինչև այժմ։

Գերեզմանոցը բռնում է բավական ընդար-
ձակ տարածություն. ամենահին տապանա-
քարերը անմշակ են՝ բնական սալաքարերի
ձևով, մյուս տապանաքարերը մշակված են՝
իրենց դարաշրջանին համապատասխան ձե-
վով։ Գերեզմանոցում, բացի տապանաքա-
րեր ունեցող գերեզմաններից, կան նաև մա-
տուտ-դամբարաններ և մահարձան-խաչքա-
րեր։ Մատուտ-դամբարանները, խաչարձան-
ների պատվանդանները և բոլոր տապանա-
քարերը կապտագույն բազալտ քարից են,
իսկ խաչքարերը՝ կարմրագույն հանքաքա-
րից։

Մատուտ-դամբարանները քանդել և քարն
օգտագործել են վանքի կառուցվածքների վե-
րանորոգման համար։ Խաչքարերի մեծ մասը
տեղահան են արված, ոմանք ջարդոտված,
բեկորները կամ օգտագործված են որպես
տապանաքար կամ թափված են գերեզմա-
նոցում՝ ամենուր։ Հին գերեզմանների սալա-
ձև տապանաքարերը մեծ մասամբ թաղված

են գետնի մեջ, ոմանք ծածկված հողով, մի
քանիսն էլ տեղաշարժ եղած։ Գերեզմանաքա-
րերի, դամբարանների և մահարձանների մե-
ծագույն մասն առանց տապանադրությու-
նների են։ Կանգուն վիճակում գտնվող մա-
հարձանները և նրանց տապանադրությու-
նները հետևյալներն են.

ա. Ս. Սարգիս մահարձանի վրա.

«Շնորհիւն Աստուծոյ եւ Յակոբ եւ Մար-
գարէս, յառաջնորդութեան Տեառն Համա-
գասպայ, կանգնեցաք զՍուրբ Սարգիսս բա-
րեխաւս մեզ եւ Միսիքար վարդապետին Քո-
բայրեցալ եւ հաւր Բարսղի եւ ննջեցելոց մե-
րոց։ Որք երկրպագէք քրիստոսընկալ սուրբ
նշանիս, զմեզ յաղաւթս յիշեսցիք ի Տէր.
յիշաւդդ արեւնիք ի Տեառնէ. ի թիւս ԶԴ»
(1255)։

բ. Անդրեաս, Պողոս և Հովսեփ արեղանն-
րի մահարձանի վրա.

«Ի թուիս ՈՂՁ (1247). կանգնեցաւ խաչս
ի վերայ հանգստարանի անպիտան արեղա-
յիցս Անդրէասի, Պաւղոսի եւ Յովսէփայ. որք
երկրպագէք յաղաւթս յիշեսցիք»։

գ. Հովհաննէս քահանայի և նրա աղգա-
կանների մահարձանի վրա.

«Ի թիւս ՈՁ (1231). կանգնեցաւ խաչս ի
վերայ հանգստարանի սուրբ քահանայի Յով-
հաննէսի եւ նորին հաւազատի՝ Գրիգորոյ եւ
Սաւոմոնի եւ այլ ընտանեաց նոցին եւ եղ-
բար որդեաց Աստուայ եւ Արաքանու. որք
երկրպագէք յաղաւթս յիշեսցիք»։

դ. Գրիգոր քահանայի մահարձանի վրա.

«Ի թուին ՈՄՁ (1207). կանգնեցաւ նշանս
տէրունական ի վերայ հանգստարանի պա-

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1960 թվա-
կանի № 8-ից, ԺԱ—ԺԲ-ից և 1961 թվականի
№ 8-ից և Գ-ից։

տուական Բանաճալին Գրիգորյոյ. որք երկր-
պագէ՛ր յիշեցէ՛ր ի Քրիստոս»:

Բացի վերոհիշյալներից, հայտնի են նաև.
Տերտերի և իր մոր՝ Խորիսոցի մահարձանը
Չի՛Դ (1275) թվականով.

Գևորգ Խոնականի մահարձանը ՈՂԷ
(1248) թվականով.

Մի այլ մահարձան ՈՀԱ. (1222) թվակա-
նով, որի պատկանելիությունը չի նշված:

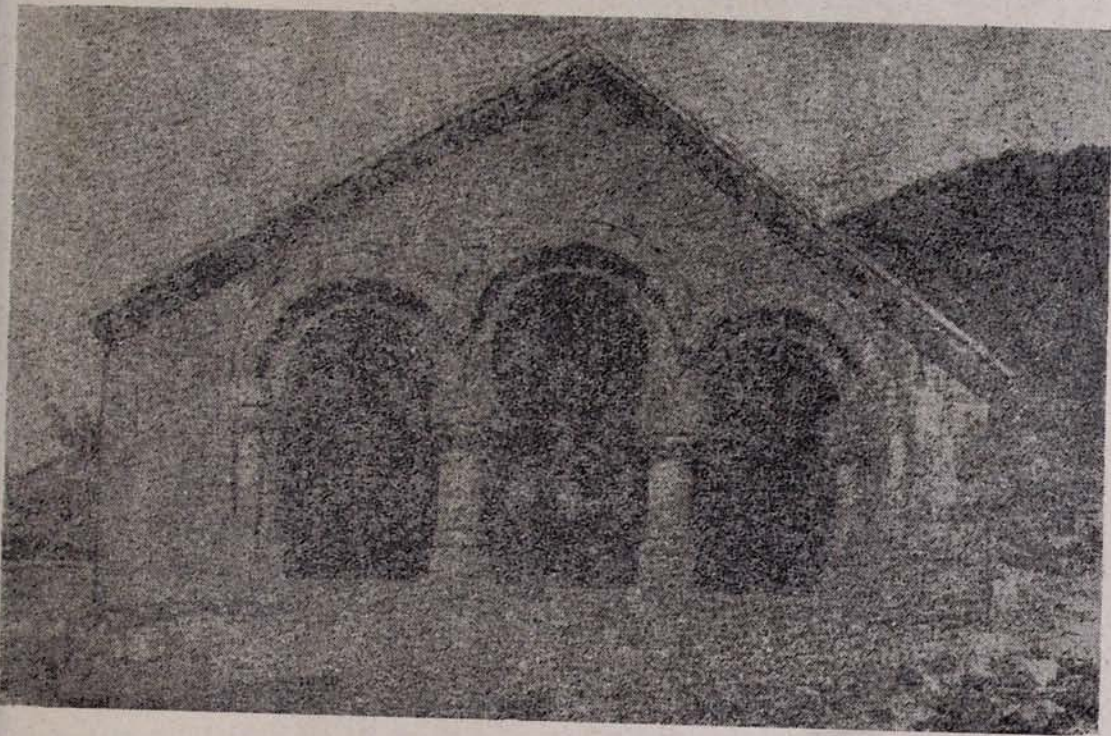
Իսկ գերեզմանաքարերի վրա եղած տա-
պանագրություններից կարգացվում են՝
«Սարկաւադ երեցն է», «Մարգարէ», «Զի-
նաւոր», «Վասակ», «Խաթուն», «Սարգիս» և
այլն:

Այս գերեզմանոցում է թաղված նաև ժա-
մանակի նշանավոր գիտնական Մխիթար Գո-
շի արժանավոր աշակերտ Թորոս Միլտենե-
ցին, ինչպես այդ մասին տեղեկացնում է
Կիրակոս Գանձակեցի պատմիչը, ասելով. «և

րևելք, վերը հիշված մեծ գերեզմանոցին
կից, դեպի անտառն ու դաշտը տանող ճա-
նապարհի ձախ եզրին: Ներսում, արևմտյան
կողմի կամարի վրա փորագրված արձանա-
գրության համաձայն, որը մեջ ենք բերում
ստորև, այն կառուցել է վանքի առաջնորդ
Հովհաննեսը 1258 թվականին:

«Ի քուին ՉԷ հաստատուած կամարա-
կապս ի հայր Յովհաննէսէ ի հալալ բնչից
խոնց, որում ողորմեսցի Քրիստոս, տալով
հոգւոյ ճորա ի լուսեղէն յարկաց եւ յանմա-
հական ջրոյն. ամէն»:

Աղբյուրի այդ շենքը սրահաձև մի կա-
ռուցվածք է, արևելյան, արևմտյան և հյու-
սիսային կողմերից ամբողջական պատերով,
իսկ հարավային կողմից երեք կամարակապ
լայն բացվածքներով, որոնցից եզրայիննե-
րը հավասարաչափ են, իսկ կենտրոնինը
համեմատաբար մեծ է: Կամարակապ բաց-

ՀԱՂԱՍՏԻ ԱՂՅՈՒՐԻ ՇԵՆՔԸ

կայ թաղեալ ի հռչականուն վանքն Հաղբատ,
ի գլուխ վանացն, ի գերեզմանս եպիսկոպո-
սացն և վարդապետացն»³⁷:

20. Աղբյուրի շենքը. — Երբեմն Հաղբատի
վանքին պատկանող աղբյուրի այդ շենքը,
որը ճարտարապետական մի շատ հետաքրք-
րի կոթող է, գտնվում է վանքից դեպի ա-

վածքները միմյանցից բաժանվում են երկու
քարյա ամբողջական սյուներով, որոնց բնե-
րը ամբողջական քարի մեծ գլանների ձևով
են. խարիսխներն ու խոյակները նույնպես
ամբողջական քարերից են, որոնց հակադիր
ծայրերը քառակուսաձև են, իսկ դեպի իրար
հայող ծայրերը գնդաձև: Կողքերի կամարա-
կապ բացվածքների արտաքին կողերից ձրգ-
վում են կիսասյուներ՝ գլանաձև բնիկով և

³⁷ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 206:

համապատասխան խարիսխներով ու խո-
յակներով՝ սյուների խարիսխների ու խո-
յակների նմանությամբ: Սյուներն ու կիսա-
սյուները միանում են կամարներով: Մածկը
թաղակապ է՝ երկթեք տանիքով:

Ներսում, պատերին կից, մի շարքով դըր-
ված են քարե ավազաններ, ուր թափվում է
ջուրը՝ անասուններին ջրելու համար: Զուրը՝
կալե թրծած խողովակներով բերված է Ս.
լուսո լեռան վրա եղած սառնորակ աղբյուր-
ներից: Ամբողջ շենքը կառուցված է կապ-
տագույն բազալտի սրբատաշ մեծ քարերով,
կրաշաղախով: Սալահատակված է, տանիքը
պատած է սալաքարերով:

1822 թվականին, երբ Հաղբատի վանքում
էր գտնվում նվիրած կաթողիկոսը, նրա հանձ-
նարարությամբ, էջմիածնի վանքի բնիկ
նարարությամբ, էջմիածնի վանքի բնիկ
նարարան Անտոն արքեպիսկոպոսը իր միջոց-
ներով վերանորոգում է ամբողջ ջրաբեր գի-
ծը, ինչպես և լեռան լանջին, մի հեղեղատի
աղբյուր կառուցում է ջրահավաք հատուկ ա-
վազան, ավարտելով այդ բոլոր աշխատանք-
ները 1827 թվականին: Այդ մասին որոշակի
կերպով տեղեկացնում է սույն ավազանի
վրա չափածո ձևով փորագրված հետևյալ
արձանագրությունը.

«Ձուլացուցէ Տէր զճագին
Անտոն արքեպիսկոպոսին.
Աստի մինչև ական տեղին
Նոր նորոգեաց արդեամբ անձին:
Տեղեալ էր սա երևանցի
Բնիկ միաբան էջմիածնի: Ի 1827

ամի»³⁸:

Աղբյուրի շենքը նույնպես քայքայված վի-
ճակում էր՝ թափված էին պատերի երեսա-
պատ քարերի մեծ մասը, քիվելը, տանիքի
սալաքարերը, քայքայված էր սալահատակը:
Ներկայումս այդ բոլորը վերականգնված է և
շենքը գտնվում է ամբողջական, մաքուր ու
բարեկարգ վիճակում:

21. Կուսակապ անապատ.— Այս մենաս-
տանը, որն իրավամբ կարելի է համարել
Հաղբատի վանքի մի մասը, գտնվում է գյու-
ղի արևելյան կողմում, մեծ գերեզմանոցից
ու աղբյուրի շենքից քիչ դեպի արևելք, փոք-
րիկ սարահարթի վրա, բարձր դիրքով: Բաղ-
կացած է միայն մի եկեղեցուց, որը վիմա-
գիր արձանագրությունների մեջ կոչվում է Ս.
Աստվածածին եկեղեցի: Թե ե՞րբ է կա-
ռուցվել այդ հետաքրքիր հուշարձանը և ու-
թե՞ր են եղել նրա կառուցողները, որոշակի
պարզ չէ: Նրա կառուցողական ձևերը բնո-
րոշ են Ժ—ԺԱ դարերին:

Գմբեթավոր մի կառուցվածք է, քիչ երկա-
րածիք ուղղանկյուն հատակագծով: Կողերի

պատերին կից ձգվող երկուական որմասյու-
ները, միանալով կամարներով, կազմում են
թաղակապ ծածկը, իրենց վրա կրելով գմբե-
թը: Վերջինիս թմբուկը ներսից կլոր է, ար-
տաքուստ ութակող, նույն ձևի է նաև սրա-
ծայր վեղարը: Որմասյուները միաժամանակ
միանում են որմակամարներով, կողերի
պատերի մեջ առաջացնելով լայն խորշեր,
որով հուշարձանի հատակագիծը ներսից
դառնում է թեթև խաչաձև՝ ուղղանկյուն խաչ-
թևերով:

Արևելյան կողմից ունի կիսակլոր փոքր
արսիդ՝ ցածրիկ բեմով: Միակ մուտքը արև-
մուտյան կողմից է՝ կիսակլոր ճակատակալ
մեծ քարով և շքեղազարդ պարսկալով: Յու-
րաքանչյուր պատի մեջ բացվում է մեկական
փոքր լուսամուտ՝ ոմանք քանդակազարդ շրը-
ջանակով և ոմանք էլ թևավոր պսակով: Չորս
երկար ու նեղ, կամարակապ գագաթով լու-
սամուտներ էլ բացվում են գմբեթի թմբուկի
մեջ՝ աշխարհագրական շորս գլխավոր կող-
մերից, որոնք ունեն տարբեր ձևերով քան-
դակազարդված պսակներ: Գմբեթի թմբուկի
արտաքին կողերի միացման անկյուններից
ձգվում են զլանաձև բներ և խարիսխներ ու
խոյակներ ունեցող կիսասյուներ, որոնք
միանում են որմակամարներով:

Եկեղեցու պատերը ներսից ծեփված են եր-
կու շերտ ծեփով, որը մեծ մասամբ թափված
է: Ստորին շերտի պահպանված մասերի վրա
նկատելի են որմանկարների հետքեր: Ամբողջ
շենքը կառուցված է կապտագույն բազալտի
սրբատաշ մեծ քարերով, կրաշաղախով: Սա-
լահատակված է նույն բազալտ քարով. տա-
նիքը և գմբեթի վեղարը պատած են կարմրա-
գույն սալաքարերով:

Եկեղեցին վերանորոգել են. Զալը 1676
թվականին և Սարգիս վարդապետը 1681
թվականին: Առաջին վերանորոգման վերա-
բերյալ արձանագրությունը գտնվում է եկե-
ղեցու մուտքի ճակատակալ քարի վրա. իսկ
երկրորդ վերանորոգման վերաբերյալ արձա-
նագրությունը՝ եկեղեցու մոտ եղած մի գե-
րեզմանի տապանաքարի վրա, որոնք մեջ ենք
բերում հաջորդաբար.

«Ի թուին ՌձԻՆ. բարեպաշտ, ազատ յազ-
գաց եկուլեանց մեծաճառատ Զալն, որդի
Շահողյունի, ողորմած ամուսնալ իւրով
վերստին նորոգեաց զտաճարս Տիրամօրն»:

«Ի թուին ՌձԻ. այս է տապան Սարգիս
վարդապետին, ազգալ խոցիկեցի եւ նորոգող
սուրբ եկեղեցոյս»:

Եկեղեցու արևմտյան պատի հարավային
ծայրին կից, մի շարքով, իրար կողքի, ա-
ռանձին խոշոր կրկնապատվանդանների վրա
կանգնեցված են երեք մահարձաններ՝ բարձր,
շքեղորեն զարդարված խաչքարերի ձևով,

³⁸ Ռոստոմ բիկ Երզնկյան, նշված աշխատությունը,
էջ 61.

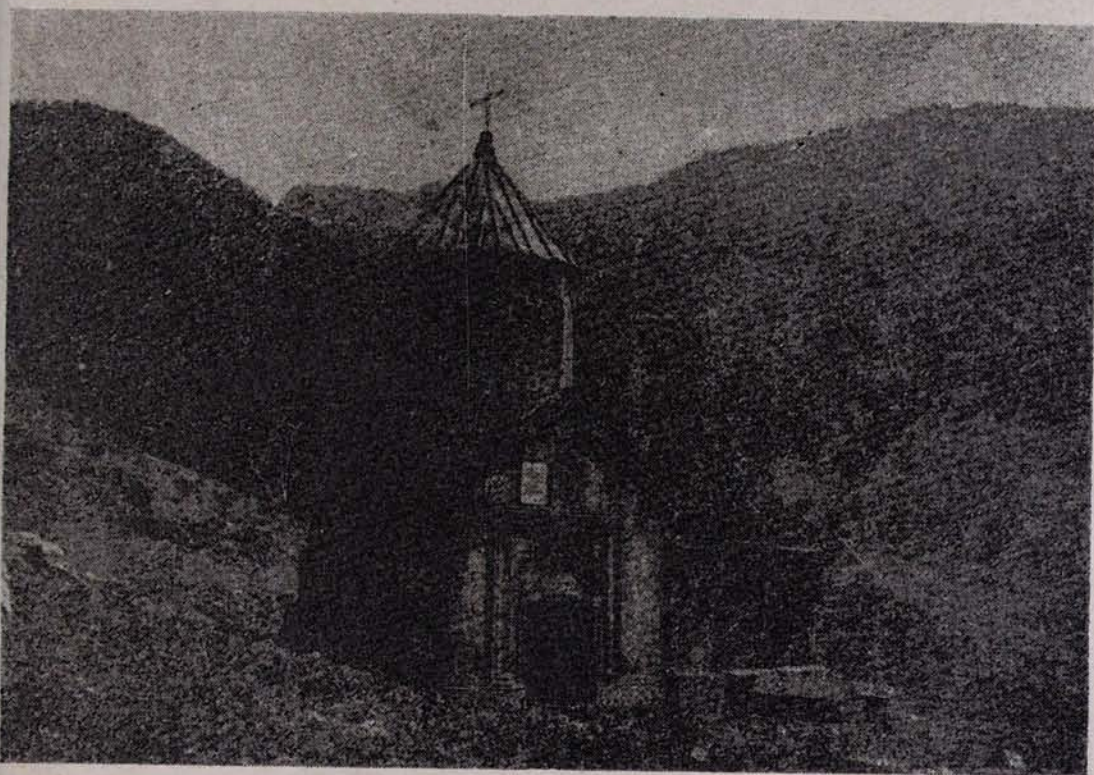
որոնց զարդաքանդակները մշակված են վերին աստիճանի նուրբ ձևով: Թե՛ պատվանդանները և թե՛ խաչքարերը կապտագույն բազալտ քարից են:

Հարավային կողմի երկու մահարձանների առջև կան երկու գերեզմաններ՝ դազադած և տապանաքարերով: Վերջիններիս արևմտյան ճակատներին փորագրված մակագրություններից իմացվում է, որ նրանցից ամենահարավայինը Հաղբատի վանքի առաջնորդ Գևորգ արքեպիսկոպոսի գերեզմանն է, որը նամակագրական կապեր ուներ Ներսես Շնորհալի կաթողիկոսի հետ, իսկ մյուսը,

վանքի առաջնորդ Համազասպ արքեպիսկոպոսին:

Այդ մահարձանների արևմտյան կողմում են գտնվում Ստեփանոս և Իգնատիոս վարդապետների գերեզմանները, որոնք մասնակցեցին Զաքարի սպասալարի կողմից կոռում հրավիրված ժողովին: Իգնատիոսի գերեզմանաքարը տապանագրություն չունի, իսկ Ստեփանոսի գերեզմանաքարի վրա կարդացվում է 1224 թվակիր հետևյալ տապանագրությունը.

«Արձանս այս վսեմական՝ է սուփեստոսի Տէր Ստեփանոսի, կազմեալ ի Տէր Յովհանն-

ԿՈՒՍԱՆԱՑ ԱՆԱՊԱՏՐ

դարձյալ Հաղբատի վանքի առաջնորդ, Հովհաննես արքեպիսկոպոսի գերեզմանն է: Իրանց տապանաքարերի մակագրություններն են.

«Այս է հանգիստ Տեառն Գէորգայ»:

«Այս է հանգիստ Տեառն Յովհաննէսի»:

Երրորդ, ամենահյուսիսային կողմի մահարձանի առջև կան երեք գերեզմանի տապանաքարեր չի պահպանվել, մահարձանի վրա էլ քրավոր հիշատակություններ չեն նկատվում, ուստի հայտնի չէ, թե դա ո՞ւմ գերեզման-մահարձանն է: Ոմանք ենթադրում են, թե դա պետք է պատկանի Հաղբատի

նիսէ՝ Բուր որդայ իւրոյ. ի թիւս ՈՀԳ. յաղաքս յիշեցէ՛ վասն Տեառն»:

Դրանց մոտ է գտնվում նաև եկեղեցին վերանորոգող Սարգիս վարդապետի գերեզմանը, որի տապանագրությունը մեջ բերեցինք վերևում: Այստեղ է գտնվում նաև Գրիգոր քահանայի մահարձանը՝ 1676 թվակիր հետևյալ տապանագրությամբ.

«Կանգնեցաւ խաչս ի վերայ Բանանայիս Գրիգորայ՝ ի վերայ դրան շեմոց կուսանաց՝ վանից Հաղբատայ: Ի թուին ՌՃԻՆ ճորոգեալ է բարեպաշտ իշխանն Զալ եւ կին իւր վար»:

Մենաստանի միաբանության բնակելի շենքերը գտնվելիս են եղել եկեղեցու արևելյան կողմում, որոնք հիմնովին ավերակ են՝ նկատվում են պատերի քարովի շարվածքի հետքերը։ Մենաստանը շրջափակված է եղել պարսպով, որի հիմնապատերն են միայն պահպանվել։

22. Երեխ խաչարձաններ. — Դրանցից երկուսը գտնվում են Հաղբատ գյուղից դեպի հյուսիս, իրամածորը տանող ճանապարհի հողմում։ Խաչքարերի վրա եղած արձանագրությունների համաձայն դրանցից մեկը պատկանում է Վարդան քահանային, իսկ մյուսը՝ Հաղբատի վանքի սպասավոր Մխիթարին։ Մեջ ենք բերում նրանց արձանագրությունները հաջորդաբար.

«Ի բուխն Ունի (1223). ես Վարդան կուսակրան Բախանայ կանգնեցի գիւղս ի բարն խաւսութիւն»։

«...Յառաջնորդութեան Տեառն Յովանիսի, ես Մխիթար՝ սպասաւոր սրբոցս, կանգնեցի գիւղս ի բարն խաւսութիւն իմոյ Սարկաւազին. որք երկրպագէի յաղաթս յիշեցէի»։

Այս արձանագրության սկզբի մասը, որտեղ սովորաբար լինում է տարեթիվը, խաչքարի քիվի վրա գտնվելու հետևանքով, քիվի հետ ընկել ու անհայտացել է, ուստի մահարձանի կանգնեցման ստույգ ժամանակը հայտնի չէ։ Բայց որովհետև այն կանգնեցված է Հովհաննես արքեպիսկոպոսի առաջնորդության ժամանակ, ապա պարզ է, որ վերաբերում է ԺԳ դարին։

Երկու Եահարձաններն էլ ունեն կրկնակի պատվանդաններ՝ կապտագույն բազալտի աճրոջական մեծ քարերից. իսկ խաչքարերը կարմրագույն ամուր քարից են, սովորականի պես չբեղ քանդակազարդված՝ բուսական ու երկրաչափական ձևերով։

Երրորդ խաչարձանը գտնվում է գյուղի հարավային կողմում, Զրաղացաձորը տանող ճանապարհը աջ եզրին։ Տեղացիք դրան Ս. Սարգիս են կոչում։ Խաչքարի վրա եղած սեղմ մակագրության համաձայն, այն կանգնեցրել է Գրիգորը 1255 թվականին, Համազասպ եպիսկոպոսի առաջնորդության ժամանակ, իր և իր ծնողների հիշատակի համար։ Մահարձանը կազմված է պատվանդանից և խաչքարից, որոնք կապտագույն բազալտ քարից են ու սովորական ձևով մշակված։

23. Կամուրջ. — Միակամար փոքր կամուրջ է, գտնվում է Հաղբատից դեպի հարավ-արևմուտք, Զրաղացաձորում, Հաղբատի ջուր կոչվող վտակի վրա, այնտեղ, ուր գետակի ժայռոտ ափերը խիստ նեղանում են, ուստի կամուրջի կամարի ծայրերը հենվում

են ժայռոտ ափերի վրա։ Շարված է կապտագույն բազալտի մաքուր տաշած քարերով, կրաշաղախով։

Այդ կամուրջով է, որ Հաղբատի վանքը կապ է պահպանել Սանահնի վանքի ու Կալան բերդի հետ։ Այդ վերջինում էր, որ վտանգի դեպքում ապաստանում էր վանքի միաբանությունը և ուր պահպանվում էին վանքի սպասները։

Կամուրջի կառուցման մասին ոչ մի հիշատակություն չկա, ուստի հայտնի չէ, թե նա երբ է կառուցված և որո՞նք են եղել նրա կառուցողները։ Սակայն անկասկած է, որ նա պատկանելիս է եղել Հաղբատի վանքին։ Իսկ նրա կառուցողական որպիսությունները հավանական են դարձնում, որ այն պետք է կառուցված լինի ԺԳ դարին։

Այս ձորը Զրաղացաձոր է կոչվում այն պատճառով, որ այստեղ են գտնվել Հաղբատի վանքին պատկանող ջրաղացները։ Այդ մասին որոշակի կերպով տեղեկացնում է Զրաղացաձորը տանող ճանապարհի եզրին, գետակի աջ ափին մոտիկ կանգնեցված խաչքարի հետևի երեսի վրա փորագրված 1086 թվակիր հետևյալ արձանագրությունը.

ԶՐԱՂԱՑԱՁՈՐԻ ԿԱՄՈՐՋԸ

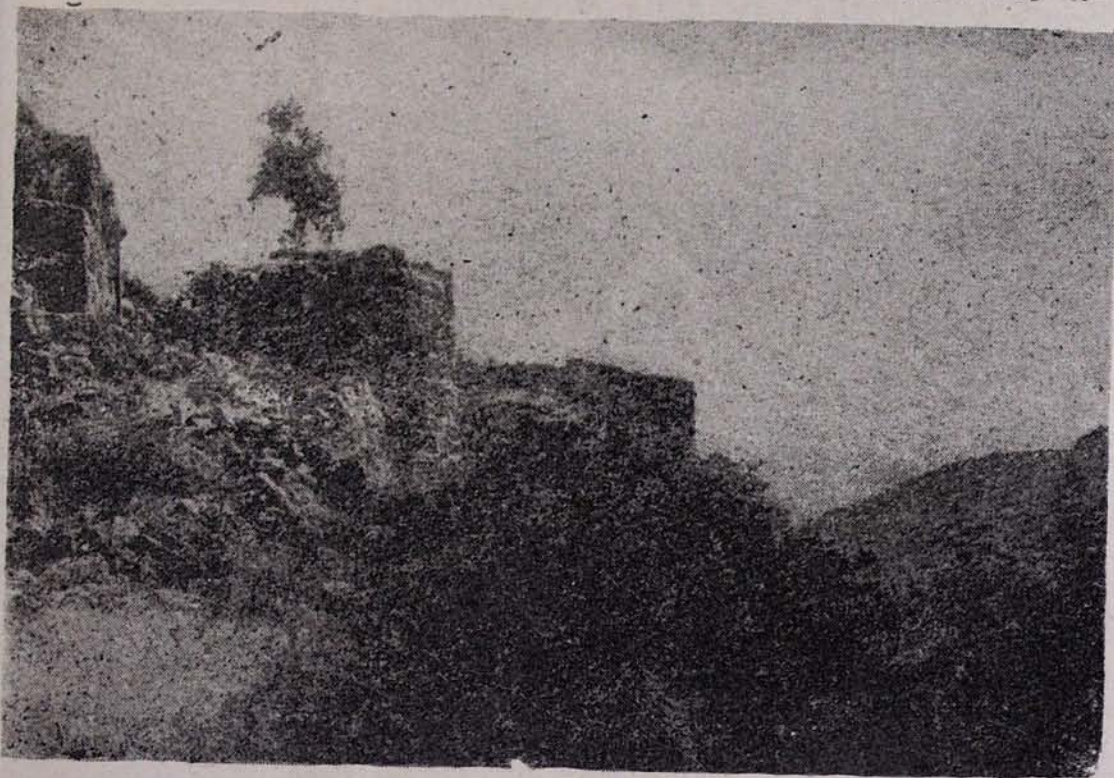
«Ի թուին ՇԼԵ. Ես Տէր Սարգիս՝ առաջ-
նորդ սուրբ ուխտիս Հաղբատայ, շինեցի
զբաղաճս եւ արարի ազատադաց, արկի եւ
զայգիս, տնկեցի եւ գորախտս՝ զանազան
մրգաբերաւ, ի փառս սրբոյ նշանին եւ ի
վայելումն տանս Հաղբատայ: Արդ, եթէ ո՛ր
գետ ի Հաղբատայ հանէ կամ անհման
պատճառ լինի, ի մեծաց կամ ի փոքունց,
կամ առաջնորդ որ սմա շինութեանն չշա-
նայ, այնպիսիքն որոշեալ լիցին յԱստուծոյ
եւ ընդ Որդայն կորստեան, ելցեն ի խաւարն
արտախն եւ յորդն անհուն»³⁹,

Իսկ սույն խաչքարի առջևի երեսի վրա փո-
րագրված է 1089 թվակիր մի արձանագրու-
թյուն, այսպես.

Վտանգի դեպքում այդտեղ էր ապաստա-
նում վանքի միաբանությունը, այստեղ էին
պահվում նաև վանքի հարստությունները,
հանդերձանքն ու սպասները:

Ամրոցը գտնվում է Կայենո և Դերեզա ձո-
րերի միացման անկյունավորման վայրում,
Չադինդալ լեռներից ձգվող լեզվածև մի
բարձունքի վրա, որը լեռնաշղթայից անջատ-
վում է պարանոցածև նեղ շերտով: Այդ պա-
րանոցածև շերտի վրայով է անցնում Հաղ-
բատից Սանահին տանող ճանապարհը:

Նշված բարձրությունը մեծ մասով եզեր-
վում է վերոհիշյալ ձորերի բարձր անմատ-
չելի քարափներով, իսկ նրա խոցելի տե-
ղերն ամրացված են բրգավոր բարձր ամրո-

ՀԱՂԲԱՏԻ ԿԱՅԱՆ ԲԵՐԴ-ԱՄՐՈՑԻ ՊԱՐՍՊԻ ՀՅՈՒՍԻՍ-ԱՐԵՎԵԼՏԱՆ ՄԱՍԸ

«Ի ՇԼԸ թուին. Ես Տէր Սարգիս՝ առաջ-
նորդս Հաղբատայ, կանգնեցի զնշանս տէ-
րունական, գէն հաւատացելոց եւ պահապան
թագաւորաց մերոց Կիրիկէի, Սմբատայ եւ
Դաւթի՝ զարմի սոցա»⁴⁰:

24. Կայան բերդ-ամրոց. — Կայան բերդ-
ամրոցը հանդիսացել է Հաղբատի վանքի
պաշտպանական վայրը: Նա կառուցվել է
մոնղոլական արշավանքների նախօրյակին:

ցապատերով, շարված կապտագույն բազալ-
տի կիսատաշ խոշոր քարերով, կրաշաղա-
խով: Ամրոցի գլխավոր մուտքը այդ պարա-
նոցածև մասի վրայով է:

Ամրոցի կառուցման վերաբերյալ գոյու-
թյուն ունեն թե՛ պատմական և թե՛ վիճաբա-
կան տեղեկություններ: Կիրակոս Գանձակե-
ցի պատմիչը, խոսելով Հաղբատի վանքի ա-
ռաջնորդների կյանքի ու գործունեության
մասին, գրում է. «Եւ յետ նորա (Հովհաննես
Խաչենացուց — Հ. Ե.) մյուս Յոհանէս, քուեր

39 Ռոստոմ բեկ Նոգայան, էջ 70:

40 Նույն տեղում:

որդի իշխանացն Զաքարէի և Իսանէի, եղ-
բորորդի առաջնոյ Յովանիսի: Սա շինեաց
բերդ մի գեղեցիկ, ամրագոյն պարսպօք մէջ
լնդ Հաղբատ և ընդ Սանահին»⁴¹:

Ամրոցի ներսում եղած Դսեվանք կոչվող
եկեղեցու արևմտյան պատի արտաքին երե-
սի վրա, մուտքից վերև փորագրված արձա-
նագրութեան մեջ, հանգամանորեն խոսվում
է ամրոցի և եկեղեցու կառուցման ժամանա-
կի, կառուցողների և կառուցման գրգապա-
ճառների մասին: Ահա այդ արձանագրու-
թյունը, որը կրում է 1233 թվականը.

«ՈԶԲ. կաման Աստուծոյ եւ Տէր Յով-
հաննէս՝ առաջնորդ Հաղբատայ, բուեռ որդի
մեծի պարոնացն Զաքարէի եւ Իսանէի, ի ժա-
մեռոյ յանաւան Խորազմեաց, ոչ գոյր տեղի
մերոյ յանաւան Խորազմեաց, ոչ գոյր տեղի
ապաստանի սուրբ ճշմանի եւ եղբարցս,
հրամանաւ քեռոյն իմոյ Իսանէի եւ որդւոյն
Խորոյ Ասագին եւ Շահնշահի՝ որդւոյ Զաքա-
րէի, շինեցի զամրոցս եւ գեկեղեցիս Հաղ-
բատայ սուրբ ճշմանի բազում աշխատու-
թեամբ: Արդ, երէտ զսա ի Հաղբատայ հանէ,
թէ ի մեծաց եւ թէ ի փոքունց, զինչ եւ իցէ
պատճառաւ, մարդն այն ճգովեալ եղիցի ի

ԴՍԵՎԱՆՔ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԿԱՅԱՆ ԲԵՐԴ-ԱՄՐՈՑՈՒՄ

մահուան եւ ի կենաց՝ յԱղամայ մինչ ի գա-
լուստն Քրիստոսի, ինչ ճգով կա[յ] ի վե-
րայ նորա, եղիցի երեւեալ եւ տատանեալ
որպէս Կայենէի, եւ բաժին Յուդայի աոցե, եւ
աւանդիչ հոգւոյ նորա սատանայ լիցի: Եւ
առաջնորդ նորա, որ կամաւոր հախանձու
կամ ծուլութեամբ կամ կաշառաւ զսա ի
Հաղբատայ հանէ, զվերագրեալ ճգովն առ-
ցէ. եւ որք հաստատեն արհնին յԱստուծոյ:
Եւ պարտին ինձ Տէր Յովհաննէիսի զԱս-
տուածածնի տանի Գ աւրն ի սմա պատա-
րագն ինձ մատուցանել:

Ամրոցի ներսում եղած Դսեվանք եկեղե-
ցու շենքը գմբեթավոր մի կառուցվածք է,
քիչ երկարաձիգ ուղիղ քառանկյունի հա-
տակագծով: Կողերի պատերին կից ձգվող
երկուական որմասյունները միանալով կա-
մարներով, կազմում են թաղակապ ծածկը,
իրենց վրա կրելով գմբեթը՝ խիստ ցածրա-
դիր թմբուկով և բուք ծայր ունեցող վեղա-
րով:

Արևելյան կողմից ունի կիսակլոր ար-
սիդ՝ ցածր բեմով: Միակ մուտքը արևմու-
տյան կողմից է՝ կիսակլոր ճակատակալ մեծ
քարով և կողերից զանաձև կիսասյունների
ձևով շրջանակով, որոնք միանում են մուտ-
քի ճակատակալ քարը եղբրող կամարով:
Յուրաքանչյուր պատի ճակատային մասից
բացվում են մեկական երկար ու նեղ, կա-
մարակապ զագաթով լուսամուտներ՝ թե-
վոր պսակներով:

Եկեղեցու գմբեթը քանդվում է 1827 թվա-
կանի երկրաշարժից, որը նույնությամբ վե-
րականգնում է հաղբատեցի Մարգար Եր-
զնկյանը, ինչպես այդ երևում է նույն եկե-
ղեցու մոտ թաղված նրա գերեզմանի հետև-
յալ տապանագրությունից.

«Ի ներքոյ վիմիս հանգչի մարմին Մար-
գարայ Երզնկեանց, վերանորոգողի տաճա-
րիս, որ ներեաց ի Տէր 1842 ամի, ի հասակի
67 ամաց»:

Եկեղեցու շենքը կառուցված է կապտա-
գույն բազալտի մաքուր տաշված քարերով,
կրաշաղախով: Սալահատակը նույն բա-
զալտ քարից է, տանիքը և գմբեթի վեղարը
պատած են կարմրագույն սալաքարերով:

Կայան բերդի կառուցումից ոչ շատ անց,
Վարդան Բարձրբերդցի պատմիչը այնտեղ
կազմակերպում է իր հատուկ դպրոցը: Ամ-
րոցի ներսում մինչև այժմ էլ պահպանվել են
քաղաքացիական մի մեծ շենքի ավերակնե-
րը, որոնք, ուսումնասիրողների կարծիքով,
պետք է պատկանեն Բարձրբերդցու կազմա-
կերպած դպրոցին:

Սակայն Բարձրբերդին երկար չի մնում
Կայան-բերդում. հետագայում նա թողնում
է Կայան-բերդը և գնում Ս. Անդրեի կոչվող

41. Կիւսկոն Գանձակեցի, էջ 92.

այրը, որը գտնվում է Դեբեդաձորի ձախակողմյան քարափի մեջ՝ Կայան բերդ-ամրոցի դիմաց, «Աթոռիկ» կոչվող դաշտամասի եզրին, որից ներքև, գետափին մոտիկ, տարածվում է Հաղբատի վանքի սեփականությունը հանդիսացող Աթոռիկ գյուղը։ Այդ տեղ նա շարունակում է իր ուսուցումը։ Այդ մասին հետևյալ կերպ է պատմում Կիրակոս Գանձակեցին. «Եւ առեալ զայս գիր հաւանութեան իմաստնոյ վարդապետին Վարդանայ, առաքէ առ կաթողիկոսն Կոստանդին ի կլայն Հռոմէական, և ինքն եկեալ ի Կայանոյ ի մենարանն իւր, զոր Սուրբ Անդրէի կոչէին, հանդէպ անառիկ բերդին Կայանոյ, և անդ դադարեալ յուսուցանել զբազումս,

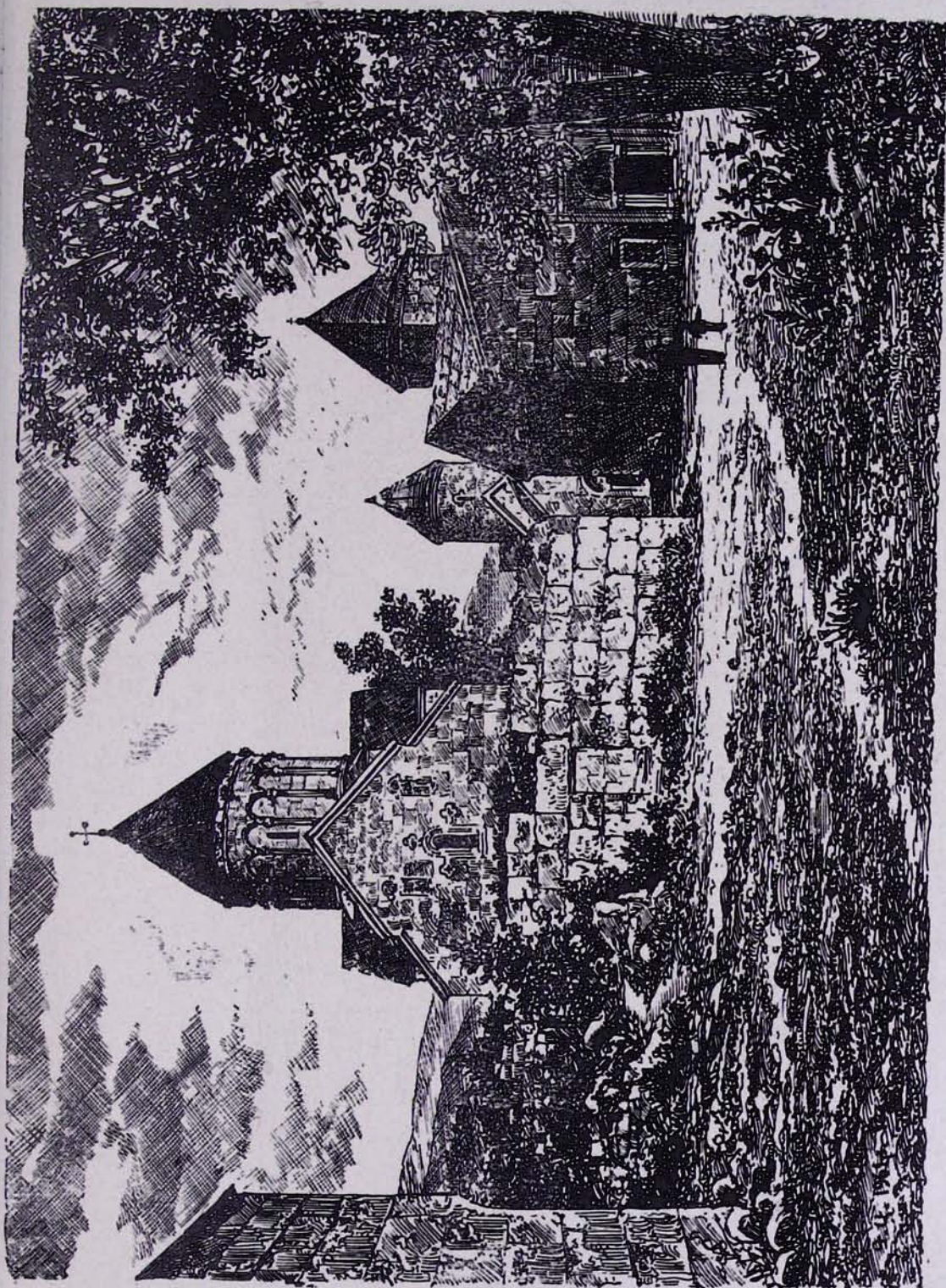
որք աշակերտէին նմա, վարդապետական բանին»⁴²։

Բարձրբերդցին այստեղ էլ մահանում է և թաղվում այդ նույն քարայրի առջևում։

Հաղբատ գյուղը շատ հարուստ է նյութական մշակույթի բազմապիսի հուշարձաններով։ Այն իրավամբ կարելի է բնական մի հարուստ թանգարան համարել։ Գյուղի սահմաններում, բացի վերը նկարագրված հուշարձաններից, կան ուրիշ շատ հուշարձաններ, որոնք սակայն Հաղբատի վանքի հետ անմիջական առնչություն չունենալու պատճառով, չեն ընդգրկվում մեր ուսումնասիրության մեջ։

⁴² Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 92։

ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ԵՐԵՎԱՆԻ ԵՐԵՄՅԱՆ ԵՔԵՐԱՆ

Նկարիչ՝ Գրիգոր Ավագյան